

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XVII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

Főmunkatárs
FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán, Csanda Gábor, Fazekas József, Fedinec Csilla, Gyurgyík László,
Hunčík Péter, Lampl Zsuzsanna, Lanstyák István, Lengyel Zsolt, Liszka József,
Mészáros András, Simon Attila, Szarka László, Tóth Károly, Végh László

Tartalom

Tanulmányok

GAUCSÍK ISTVÁN

A szervezetkezeti autonómia jegyében. A Hangya érdekvégyesítési
stratégiai Csehszlovákiában (1919–1923) 3

LANSTYÁK ISTVÁN

A standardizálás mint nyelvvalakítási tevékenység 27

KERÉNYI ÉVA

Megy a gőzös Várgedébe. Fürdőélet a 19. századi Gömörben, 5. 57

EDUARD NIŽŇANSKÝ

Zsidók deportálása Szlovákiából 1938 novemberében és zsidó
táborok a (cseh)szlovák–magyar határ menti „senki földjén” 81

MARTINA FIAMOVÁ

„A zsidókérdés megoldása” 1938 novemberében –
zsidók deportálása Szlovákia egyes járásaiban 109

MIROSLAV MICHELA

A holokauszt komáromi történetéhez 121

FEDINEC CSILLA

„...olyan ez a kép, mintha egy összetört tükör volna a magyar társadalom, illetve a magyar lélek”. Hokky Károly (1883–1971) élete és tevékenysége 133

BÓNA LÁSZLÓ

Adalékok Besztercebánya etnikai változásaihoz. Alkalmazkodási stratégiák egy értelmiségi asszimilációs életpálya tükrében 153

Könyvek

Žeňuchová, Katarína: Zbierka ľudovej prózy Samuela Cambela. Prameň k výskumu rozprávačskej tradície na Slovensku (Liszka József) 173

Bárány Erzsébet–Csernicskó István (szerk.): Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність/Az ukrán-magyar nyelvi kapcsolatok múltja és jelene (Gazdag Vilmos) 176

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky
– program Kultúra národnostných menšín 2015

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Tóth Károly igazgató • Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography s.r.o., Érsekújvár • Nyomta: infopoint s.r.o., Dunaszerdahely • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatásával • Példányszám: 600 • Ára: 3 € • 2015. június • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk> • Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Károly Tóth riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky • Tlač: infopoint s.r.o., Dunajská Streda • S finančným príspevkom ÚV SR • Náklad: 600 • Cena: 3 € • jún 2015 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk>

TANULMÁNYOK

GAUCSÍK ISTVÁN

A szövetkezeti autonómia jegyében A Hangya érdekérvényesítési stratégiái Csehszlovákiában (1919–1923)¹

ISTVÁN GAUCSÍK

In terms of cooperative autonomy. Advocacy strategies of the Hangya cooperative in Czechoslovakia (1919–1923)

338.2(437)“1919/1923“

334 (437)(091)

Keywords: history of cooperatives, cooperative policy, cooperative autonomy, nationalism.

Ez a tanulmány a fentiekben vázolt bonyolult problémakörnek csak az egyik szeletével, a magyar szövetkeztörténet elfelejtett, alig kutatott fejezetével, az első világháború utáni szervezeti átrendeződések csehszlovákiai vonatkozásainak szentel figyelmet, főképpen a fogyasztási szövetkezeteket illetően.

A vizsgálat tárgyát a Hangya zárt és elkobzott szlovákiai érdekeltségei alkotják. Arra vagyok kíváncsi, hogy a Hangya vezetése milyen érdekérvényesítő politikát és irányvonalat képviselt Csehszlovákiában a különutas szlovák szövetkezeti ambíciókkal szemben, hogy pozícióit, vagyonát és kapcsolathálóit megőrizze. Hogyan reagált a csehszlovák, illetve szlovák nemzetépítő stratégiákra, a nemzetpolitikai érdekek szövetkezeti megjelenítésére? A Hangya vezetése milyen stratégiákat alkotott és azokat milyen utakon próbálta érvényesíteni? Milyen jogi, gazdasági és kereskedelmi indokokkal próbálta alátámasztani követeléseit? Figyelmet szentelek a tanulmányban a nagyszombati kirendeltség hányatott sorsának, a rapszodikus szlovák–magyar szövetkezeti tárgyalásoknak és az alkalmazott taktikáknak. Megvizsgálom, hogy a csehszlovákiai Hangya-vagyon szerteágazó kérdésköre hogyan, mennyire jelent (jelenhetett) meg az 1921–1923 közötti csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokon, és ezek az egyeztetések milyen eredménnyel zárultak.

Új keretek között

Szlovákia gazdasága – azon belül az új szövetkezeti felépítmény is – adminisztratív-mesterséges úton jött létre. Az új csehszlovák államkeretben a szlovákiai és kárpátaljai területek tovább őrizték agrárjellegüket. Az ipari-agrár jellegű cseh országrészekkel szemben Szlovákia államfordulat utáni gazdasági problémáinak gyökerét, egyben a szövetkezeti élet zavarait, a monarchia és a történelmi Magyarország egységes gazda-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

4 Gaucsík István

ságának és munkaerőpiacának szétesésében, munkamegosztási rendszerének felbomlásában jelölhetjük meg. (Kosta 1989, 63–66. p.)

A hosszú távú gazdaságfejlődés problémáit ez a kiinduló helyzet konzerválta: a létrejött gazdasági szervezet sérülékeny volt, mind nemzetközi szinten, mind belföldön. Szlovákia – Kárpátaljáról nem is szólva – a csehországi területekkel szemben értékesítési gondokkal küzdött. A szlovákiai régiók a két világháború között ugyan nyersanyag- és élelmiszer-szolgáltató területekként voltak jelentősek a köztársaságon belül, a növekedés jelei azonban – igaz, az 1920-as évek első felének szociálisan fájdalmas szerkezetváltási folyamataira rácsatlakozva – csak az 1930-as évek közepétől növekvő állami szerepvállalás és befektetések eredményeképpen mutatkoztak. (Hallon 2004, 325–327. p.)

Az impériumváltás után Szlovákiában egy új, felülről irányított szövetkezeti modell kialakítása kezdődött. Szlovákiában 1919-től, valójában a köztársaság fennállásáig, a Központi Szövetkezet (Ústředné družstvo, a továbbiakban KSZ) volt a szövetkezeti mozgalom legfontosabb irányító szerve. Kizárólag szlovák szövetkezetek hozták létre 1919. január 23-án, Zsolnán, erős cseh és szlovák agrárpárti hátszéllel. (Hanula 2011, 26. p.) A később megalkotott 210-es törvény, mely alapján a KSZ működött, nem vonatkozott a prágai és brünni cseh szövetkezeti központok szövetkezetalapításaira Szlovákia területén.² A KSZ az agrárpárt holdudvarába tartozott és szorosan együttműködött a leg-erősebb cseh központtal (Ústřední jednota hospodářských družstev).³ Szlovákia specifikus gazdaságpolitikai helyzete szintén nagymértékben befolyásolta a szövetkezeti intézményrendszer anyagi bázisának kiépítését és további fejlesztését. (Fabricius–Holec–Pešek–Viršik 1995, 72–77. p.)

A magyar szövetkezeti központokat a területelcsatolásokkal érzékeny veszteség érte. Szlovákia területére az Országos Központi Hitelszövetkezet (a továbbiakban OKH) hálózatából a hitelszövetkezetek 17,19%-a (428), a tagok 15,67%-a (109 424) és az üzletrészek 13,03%-a (6,4 millió korona), a betétek 14,44%-a (42,3 millió korona) került. Az összes hitelszövetkezeti vagyon 11,92%-ot (67 millió korona) tett ki. (Schandl 1938, 53. p.) A Gazdák Biztosító Szövetkezetének vagyona kényszerfelülgyelet alá került. Ez a szövetkezeti központ végül pozsonyi fiókján keresztül adta el összes szlovákiai és kárpátaljai üzletét a KSZ-nek. A szeszfőző szövetkezetek a Fructusszal szakították meg kapcsolataikat és rendelődtek alá a szlovák szövetkezeti központnak.⁴

A Hangya szervezetét sem kerülték el a változások, sőt a tagszövetkezetek számát tekintve a határváltozások a magyar szövetkezeti központok közül a legnagyobb arányban érintették. Ennek hosszú távú jogi, strukturális⁵ és gazdasági következményei voltak, miközben a határokon túlra került tagszövetkezetek helyzete és a központ vagyona súlyos politikai kérdésként is megjelent. A vagyonjogi ellentétek a csehszlovák–magyar

2 Ez a kivétel, az agrárok befolyásának csökkentése érdekében, szociáldemokrata nyomásgyakorlásra került be a törvénybe.

3 *Dvacet let Ústředního svazu československých družstev* 1928, 99. p.; Národní archiv, Ústřední jednota hospodářských družstev, 235. doboz, 3316V./Vo., 2594. 3. března 1923.

4 Slovenský národný archív (a továbbiakban SNA), Ústředné družstvo (a továbbiakban ÚD), 1400. doboz, Különböző szövetkezetek iratai.

5 A Hangyának a 20. század elejétől a Felvidéken kiépített kirendeltségi hálózata széthullott. A budapesti központ, a balassagyarmati és sátoraljaújhelyi kirendeltségek vonzáskörzetei a határ következtében felbomlottak. A nagyszombati fiók éppen ezért értékelődött fel.

kapcsolatok alakulásának az egyik fontos tényezőjeként is jelentkeztek. Az etnikai szempontok érvényesülése és érvényesítése pedig a kisebbségi szövetkezetépítés lehetőségét helyezte előtérbe.

A trianoni békeszerződés előtti konfliktusos időszakban a Hangya tagszövetkezetekinek legnagyobb hányada Csehszlovákia (29,24%) és Románia (28,18%) területére került. Jugoszlávia és Ausztria részesedése (3,6% és 1,8%) elhanyagolhatónak tekinthető. Ez a helyzet alapvetően meghatározta a Hangya vezetésének stratégiáját érdekeltségeinek meg-, illetve átmentése érdekében.

A nemzetiségi megoszlás tekintetében a határokon túl a magyar ügyviteli nyelvű, illetve magyar etnikai területen található fogyasztási szövetkezetek alkották a legnagyobb csoportot. Ez a Hangya állományának meghatározó, 64,68%-át jelentette. Jelentősebb arányt, 12,04%-ot képviseltek a szlovák szövetkezetek. A többi etnikum közül még a románokat kell megemlíteni 3,73%-kal, de a többiek (németek, rutének, horvátok) részesedése jóval kisebb volt. Fontos csoportot alkottak a nemzetiségileg kevert, ügyviteli nyelvükben vegyes szövetkezetek (18,42%), melyek az etnikai kontaktuszonákban, nyelvhatáron elhelyezkedő településeken működtek.

Csehszlovákiában nemzetiségi szempontból a Hangya szövetkezetek két, nagyjából azonos arányú csoportját azonosíthatjuk, a magyart és a szlovákot (39,54% és 37,59%). A vegyesek szintén jelentős arányban (20,60%) voltak képviselve.⁶

1. táblázat. A Hangya tagszövetkezetek nemzetiségi megoszlása az utódállamok területén, 1919 őszén⁷

	Magyar	Szlovák	Német	Rutén	Román	Horvát	Vegyes	Összesen
Magyarország	845							845
Csehszlovákia	263	250	11	4			137	665
Románia	325	1			85		230	641
Jugoszlávia	26	8	1				47	82
Ausztria	12	15				9	5	41
Összesen	1471	274	12	4	85	9	419	2274

A trianoni békeszerződés, negatív hatásai ellenére, a szövetkezeti rendszerek konszolidációját tette lehetővé. Az 1922 elején készült Hangya statisztikai adatfelvétel ugyan kisebb módosulásokat, néhol lemorzsolódást jelez (felszámolt vagy éppen új alapítású szövetkezetek), az arányok nagyjából megegyeznek az 1919-es év statisztikájában jelzettekkel. A szövetkezetek száma csehszlovák relációban, kisebb mértékben (10,23%-kal), de jugoszláv relációban látványosan csökkent (52,44%-kal). Ausztriában és Romániában

⁶ L. az adatokat az 1. táblázatban. Egy másik forrás szerint a Hangya tagszövetkezetek száma 1918-ban 2140 volt. L. *A Hangya első 25 éve 1923*, A Hangya kötelékébe tartozó szövetkezetek üzleteredményének táblázatos kimutatása.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár–Országos Levéltár (a továbbiakban MNL–OL), Hangya (a továbbiakban H), Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Kimutatás (1919. október 14.). Az adatok ideigleneseknek tekinthetők. A demarkációs vonalak által kijelölt területekre érvényesek. A Hangya jubileumi kötete majdnem azonos adatokat közöl: 1918 végén 2242 szövetkezet tartozott a Hangya kötelékébe. Ezek közül 641 került román, 618 csehszlovák, 83 jugoszláv és 41 osztrák területre. *A Hangya első 25 éve 1923*, 58., 59. p.

6 Gaucsík István

ellenben mérsékelt, de nem túlértékelendő bővülés mutatható ki.⁸ Csehszlovákiában az 597 egykori Hangya szövetkezet 41,5%-a volt szlovák ügyviteli nyelvű.⁹

2. táblázat. A Hangya tagszövetkezetei az utódállamok területén 1920. június 4. után¹⁰

Románia	655
Csehszlovákia	597
Ausztria	59
Jugoszlávia	39

Érdekes kérdés, hogy mennyi Hangya-vagyon maradt a határokon túl, és éppen Szlovákia és Kárpátalja területén.¹¹ A háborút követően többféle módon elvégzett felmérések kritikai összevetése híján itt csupán egy korabeli intern, valószínűleg 1927-ben a hágai döntőbíróági perre¹² készült, 1919-re vonatkozó számításra szorítkozhatunk.¹³

A csehszlovák állam területén található Hangya tagszövetkezetek számát, minden bizonnyal nem csak a fogyasztási típusúakkal együtt, 683-ra taksálták. A taglétszám tekintetében a csehszlovákiai szövetkezetek az összes Hangya-tag 18,28%-át tették ki (csak a fogyasztási szövetkezeteket számítva ez 28,28%). Az ezek által jegyzett alapítványi üzletrészek 434-et tettek ki. Ezer korona névértékkel számolva 434 ezer koronáról volt szó. A rendes üzletrészek száma 6159 volt, ez száz névértékkel számolva 615 900 koronára ugrott. Az összesen 1 049 900 korona üzletrésztőke a Hangya üzletrésztőkéjének csupán 5,62%-át alkotta.

A tartozások és követelések terén azonban nem csekély összegekről volt szó. A régi, közös korona számlákon 253 csehszlovákiai szövetkezet tartozott a Hangyának 1 437 504 koronaértékkel. A követelések ellenben 439 szövetkezet részéről 4 195 353 koronára rúgtak. A magyar koronaszámlákon 291 szövetkezet tartozott a Hangyának 228 300 koronával (átszámítva 13 698 csehszlovák koronával). 279 pedig a Hangyától követelt 628 370 koronát (37 702 csehszlovák koronát).¹⁴

8 L. az adatokat a 2. táblázatban.

9 SNA, ÚD, 1400. doboz, Rozluka s Hangyou 1919–1925, Informačná správa o majetku Hangye na Slovensku o postupovaní nútenej správy a o stave právnom (1926. április 26.)

10 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Kimutatás (1922. március 22.). Az előző táblázatban található adatoktól való eltérés a határok végleges megállapításából és a nyugat-magyarországi népszavazásból származnak. Az adatokat részben I. még *A Hangya első 25 éve* 1923, 36. p.

11 A csehszlovákiai szövetkezetek vagyonrészesedésével kapcsolatban még további kutatások szükségesek.

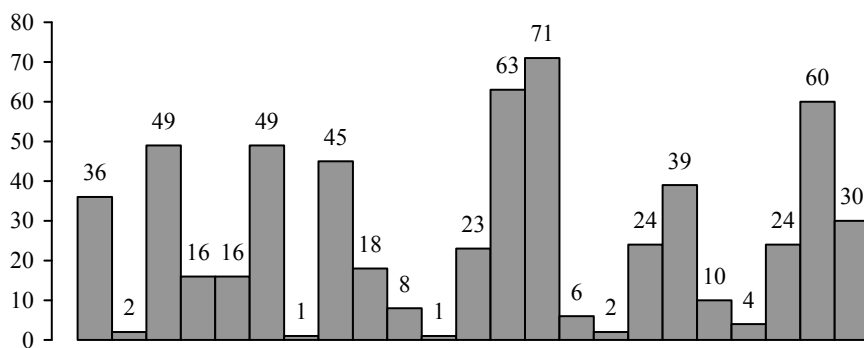
12 A Hangya a csehszlovákiai zárolt vagyonának elhúzódo ügyét 1928-ban a hágai döntőbíróóság elé terjesztette.

13 MNL–OL, H, Z 795, 26. csomó, 94. tétel, Datálatlan és számozatlan jelentés, mellékletben a szövetkezetek névsorával és a jegyzett üzletrészekkel. A számítás során az összes fogyasztási szövetkezet száma 2415 volt, a nem fogyasztási szövetkezeteké pedig 1320. Az adatok osztrák–magyar koronában értendők.

14 MNL–OL, H, Z 795, 26. csomó, 94. tétel, Kimutatás a Cseh-Szlovák megszállott területen fekvő szövetkezeteink tartozás és követeléseiről (1927. augusztus 16.). A Pénzügyi Központ nagyobb csehszlovákiai követelést mutatott ki a régi koronaszámlákon, mégpedig 7 766 935 koronát. Uo. A Pénzügyi Központ levele a Hangyának (1928. március 28.)

A Hangya tagszövetkezeteinek regionális megoszlása néhány sajátosságot tükröz. Három fejlett agrárvidéken elhelyezkedő, régi szövetkezeti hagyományokkal rendelkező megye (Pozsony, Nyitra és Zemplén) alkotta a hálózat gerincét. Az összes szövetkezet egyharmadát találhatjuk itt. A másik jelentősebb csoportot Bars, Gömör és Hont, illetve Trencsén, Zólyom és Abaúj-Torna megyék alkották. A többi megye közül még Szepes, Ung, Nógrád és Komárom voltak jelentősebb arányban képviselve.

3. táblázat. A Hangya tagszövetkezetek megyénkénti megoszlása a szlovákiai és kárpátaljai területeken 1920. június 4. után¹⁵

Abaúj-Torna	36
Árva	2
Bars	49
Bereg	16
Esztergom	16
Gömör	49
Győr	1
Hont	45
Komárom	18
Liptó	8
Máramaros	1
Nógrád	23
Nyitra	63
Pozsony	71
Sáros	6
Szabolcs	2
Szepes	24
Trencsén	39
Turóc	10
Ugocsa	4
Ung	24
Zemplén	60
Zólyom	30

15 MNL-OL, H, Z 803, 16. csomó, 29. tétel, Megszállt és nem működő szövetkezetek adatai.

A Hangya csehszlovákiai vagyonának zárolása

A Hangya kétféléképpen volt érdekelt a szlovákiai területeken: közvetlenül, jogi személyként¹⁶ és közvetve, a kötelékébe tartozó fogyasztási és értékesítő szövetkezetek révén. A közvetlen érdekeltiség gyakorlatilag a nagyszombati kirendeltségen, de jure fiókéntézetén keresztül valósult meg, mely Szlovákiában a Hangya ingó és ingatlan vagyonát kezelte, a szövetkezeteket áruval ellátta és ügykezelésüket ellenőrizte.

A kaotikus politikai és társadalmi viszonyok között a nagyszombati intézet 1919 nyaráig tölthette be feladatait, illetve addig tartott független tevékenysége. Az új és direktív módon létrehozott pozsonyi székhellyel rendelkező szlovák irányítású KSZ alapítása fordulópontnak tekinthető mind a kirendeltség, mind a felvidéki szövetkezetek történetében. Kötelező tagságot írt elő a Hangyához tartozó szövetkezetek részére is. Az összeköttetés az anyaközponttal véglegesen megszakadt. Időközben a csehszlovák szövetkezeti törvény hatályát a csatlakozás tekintetében szeptember végéig meghosszabbították. A KSZ-hez csatlakozott szövetkezetek de facto már 1919. október 1-jétől nemcsak jogilag, hanem kereskedelmileg is elkülönültek. A Hangya vezetésének ezekkel a realitásokkal kellett szembesülnie.

A nagyszombati kirendeltség – melyet a Hangya 1907-ben alapított¹⁷ – 1918–1919-ben nehéz helyzetbe került. A forradalom a városban a helybeliekkel „szövetkezett” vidéki csőcselék fosztogatását jelentette. A város kereskedőit 1918. november 3-án alig három óra alatt módszeresen kifosztották. A kirendeltség tisztviselői folyamatosan őrizték az árukészletet, így rablásra, fosztogatásra nem került sor. Nagyszombat, szórványos magyar felmentő kísérletek után, 1918. november 20-án került véglegesen csehszlovák megszállás alá. A katonai jelenlét és a határzár megbénította a gazdasági és kereskedelmi életet. A kirendeltség gyakorlatilag két hónapig szüneteltette működését, majd 1919. január végén megindult a vonatközlekedés. Ez felélénkítette a gazdasági vérkeringést. A fiók prágai és brünni vásárlásokkal töltötte fel raktárait. Az újabb két hónapos szünet az 1919 májusi csehszlovák–magyar katonai konfliktus kiújulásakor következett be, mikor a vasúti forgalom teljesen leállt és megszakadt a kapcsolat a felső-magyarországi tagszövetkezetekkel.¹⁸

A fiók működésében gyökeres fordulat állt be. A nagyszombati városházán 1919. július 13-án találkozóra került sor, melyen a Szlovákia teljhatalmú minisztere, Vavro Šrobár vezette öttagú szlovák küldöttség bejelentette az állami felügyelet kiterjesztését. A 210-es törvényre hivatkozva értesítették a kirendeltséget a zárgondnokság bevezetéséről. A kirendeltség vezetője, Mocsáry Elek tiltakozott az eljárás ellen, az „erőszaknak engedve” bocsátkozott tárgyalásokba. A KSZ 1919. június 20-án cseh tisztviselők segítségével

16 A Hangya jogi személyként Csehszlovákiában és a többi utódállam területén vagyoniilag és erkölcsileg, a tagszövetkezetek központi adminisztrációja és támogatása révén volt érdekeltve.

17 A *Hangya* első 25 éve 1923, 27. p. A kirendeltség személyzetét 1919–1923 között hat tisztviselő alkotta: Boár Béla, Damasek Lajos, Preszler Géza, Riedl Kálmán, Urmann Józsa, Vándor Károly. MNL–OL, H, Z 795, 26. csomó, 94. tétel, A nagyszombati kirendeltségnél 1919. nov. 1-től 1923. máj. 31-ig kifizetett illetmények.

18 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A nagyszombati kirendeltség és a hozzáosztott szövetkezetek sorsa 1919. évben. (Mocsáry Elek jelentése, 1920. január 29.)

kezdte el a leltározást.¹⁹ A nagyszombati kirendeltség 1919. november 10-én megszűntette a szövetkezetek részére az áruszállítást és megszakadt az összeköttetés is velük.²⁰

A nagyszombati fiók és a Hangya teljes szlovákiai vagyona zárgondnokság alá került. Az ügyeket, teljes jogkörrel, Samuel Slabecius ügyvéd, a KSZ képviselőjében Štefan Jančák miniszteri előadó és Juraj Slávik, a KSZ igazgatója képviselte.²¹

A zárgondnokság bevezetése a fiók szlovákiai működésére tett pontot. Az árukészletükkel szabadon nem rendelkezettek, az irodákban csupán a felszámolási munkák folytak. A fiók vezetője, Mocsáry Elek 1920. január 29. keltezésű beszámolóját a következő sorokkal zárta: „Ilyenformán kénytelenek voltunk a Hangya 20 éves gyakorlati tapasztalatai segítségével naggyá és virágzóvá fejlesztett kirendeltség megsemmisülését fájdalommal végignézni és elszakadni hű tőtföldi szövetkezeteinktől, melyek közé tartozik a Hangya legelsőnek alakult brogyáni szövetkezete is. 600 szövetkezetünktől kellett bizonytalan időre fájdalmas búcsút venni. De bízunk – a viszontlátásra!”²²

Harc a Hangya-vagyonért

A szlovák kisajátítás mellett a fiók gyors személyzeti átalakítására is sor került. A szövetkezeti tisztviselők egzisztenciálisan kiszolgáltatott helyzetbe kerültek.²³ A gondnokság a 210-es törvényre és a KSZ jogköreire hivatkozva radikális döntésre kényszerítette a fiók hivatalnokait. Vagy az új központ alkalmazottai lesznek, vagy ha nem, akkor munkaviszonyuk megszűnik, ki kell lépniük. Az első esetben, az új politikai viszonyokhoz való alkalmazkodás esetén a csehszlovák állampolgárság felvétele tűnt reális lehetőségnek. A nagyszombati kirendeltség 20 alkalmazottja közül 9 lépett át a KSZ-be.

19 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Mocsáry Elek jelentése (1919. szeptember 16.). Egy másik forrás 1919. november 6-ra teszi a gondnokság bevezetését és az 1916. évi 2900. számú magyar miniszterelnökségi rendeletre hivatkozik. A magyar rendelet az ellenséges államok polgárainak belföldön található vagyonára vonatkozó kivételes intézkedéseket (zárlat, felszámolás) tartalmazta. Csehszlovákia és Magyarország azonban 1920. június 4. óta nem voltak egymással ellenséges viszonyban álló országok. MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly jelentése az igazgatóságnak (1921. szeptember 5.), Szlovákia Teljhatalmú Minisztériumának rendelete (szlovák nyelvű másolat, magyar fordítással).

20 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Jelentés a nagyszombati kirendeltség mai állapotáról (1920. július 16.)

21 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A nagyszombati kirendeltség és a hozzáosztott szövetkezetek sorsa 1919. évben. (Mocsáry Elek jelentése, 1920. január 29.). A zárgondnokság hivatalos szlovák megnevezése: Nútená správa na majetok budapeštianskeho družstva Hangya, illetve más formában Vrchnostenská nútená správa majetku družstva Hangya a Magyar Gazdaszövetség fogyasztási és értékesítési szövetkezete.

22 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A nagyszombati kirendeltség és a hozzáosztott szövetkezetek sorsa 1919. évben. (Mocsáry Elek jelentése, 1920. január 29.)

23 A magyar(országi) szövetkezeti érdekek melletti kiállás és az érdekek érvényesítésére tett igyekezet az évek során fokozatosan visszaesett, bár inkább az új viszonyokhoz való alkalmazkodásról volt szó. Boár Béla pesszimizmusra hajló értékelésében a következőképpen írt: „Eddig nem történt intézkedés a 210. számú szövetkezeti törvény módosítása vagy hatályon kívül való helyezése tárgyában, és amint halljuk, kevés remény van arra, hogy az idevonatkozólag benyújtott törvényjavaslat elfogadásra találjon. Ez mindenesetre befolyásolja azon

A zárgondnokság már létrejöttétől kezdve Hangya-ellenes politikát folytatott és Budapesttel kezdetben nem kommunikált. Ez nemcsak az egyoldalú, jog- és törvényellenes vagyonekobbzásban, a magyar tisztviselők járadékainak, a működéshez szükséges tőkék visszatartásában²⁴ nyilvánult meg, hanem a többi, szövetkezeti ingó- és ingatlanügyletek tekintetében is (az elkobzott ingóságok ellenértékét nem fizették ki a Hangyának, a Hangya számlájára beérkező összegeket nem kamatoztatták, a zsolnai ingatlanai után bérleti díjat nem fizettek, a pozsonyi telekeladásukat a gondnokság akadályozta, tartozásaikat többszöri felszólítás ellenére sem egyenlítették ki).

A Hangya sérelmesnek tekintette a tagszövetkezetek autonómiájába való beavatkozást, mármint a Hangya és a szövetkezetek közti összeköttetés megszakítását és a pozsonyi központhoz való kikényszerített csatlakozást. Ez kb. 610 fogyasztási szövetkezetet érintett, melyek egy része a határváltozás és impériumváltás negatív gazdasági következményei vagy egyéb okok miatt ment tönkre, fejezte be működését. A Hangya szerint a KSZ nem tudta ellátni a magának vindikált szerepköröket, mert a régi Hangya-tagszövetkezetek vagy fel sem vették vele a kapcsolatot, vagy a belépésük után csalódottak voltak. A KSZ hitelét az agrárpárt érdekeit érvényesítő Juraj Slávik igazgató átláthatatlan tevékenysége és visszaélései is rontották, aki emiatt végül lemondott.²⁵

A gondnokság törvényellenes módon a fiók árukészletét 1919 novemberében úgy-mond beszerzési áron „eladta” a KSZ-nek. A felszerelési tárgyakat is a használatába „adta”. A vagyonátvitel során az árukészlet értékét tudatosan alábecsülték. Ez nem csekély összeget jelentett. A Hangya-központ adatai alapján az áruk leltár szerinti összege 1 830 108 koronát tett ki. A szlovák zárgondnokság, miközben a fiók leltárkönyvei a rendelkezésére álltak, az értéket 70 ezer koronában állapította meg.²⁶

itteni körök működését, melyeknek esetleg módjukban lenne különösen a magyar szövetkezetek érdekében fellépni. Egyébként amint azt tapasztaljuk, hosszú idő után mindjobban elfásulnak a szövetkezeti vezetők, némelyek beletörődnek a helyzetbe, mások látva a nehézségeket, megválnak a vezetéstől, az exponált állásban levők pedig kénytelenek alkalmazkodni az adott viszonyokhoz. Ma már a szövetkezeti szabadság biztosítása esetén is nehéz helyzet előtt állanánk, mert a hivatalos körök nyomása folytán a legtöbb szövetkezeti vezetőben nem volna meg a kellő bátorság arra, hogy magát exponálja.” MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Boár Béla levele az igazgatóságnak (1921. június 24.)

24 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Ifj. Bartoss Ignác levele az igazgatóságnak (1922. május 5.)

25 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken.

26 A Hangya-központ ezeket a lépéseket a szövetkezetek önrendelkezési jogának „flagrális” megsértéseként érzékelte, mely az első hónapokban még a romániai viszonyokra sem volt jellemző. Azonban Erdélyben is a Hangya nagyváradi és nagyenyedi kirendeltségeinek helyzete gyorsan megváltozott. A trianoni békeszerződés aláírását követően a Hangyával fenntartott pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatok megszakítására került sor. Az erdélyi szövetkezetek Nagyenyeden hoztak létre központot, de román elismerése késett, sőt rövidesen jogi lépések születtek felszámolására. A Hangya végül is a csehszlovák helyzet 1918–1920 közötti alakulását „sérelemesebbnek” tekintette, különösen jelentős vagyoni érdekeltségeinek a sorsáért aggódva. MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Hangya-levél Walkó Lajos miniszternek (1923. október 9.); A nagyváradi kirendeltség levele a Hangya igazgatóságának (1922. április 21.)

4. táblázat. A Hangya vagyona Csehszlovákiában (magyar korona)²⁷

Ingatlanok	Ingóságok	Követelések	Egyéb követelések	Tartozások
Telek (Nagyszombat)	Árukészlet és berendezési tárgyak (1 830 108)	Pénzlebélyegzésnél visszatartott (38 620)	Schmidt E. és társa pozsonyi cégtől (77 500)	A Hangyához tartozó szövetkezetek folyószámla követelése (3 603 072)
Telek (Pozsony)		A nagyszombati fiókra kivetett „hadisarc” (25 000) ²⁸	Hangya-szövetkezetek tartozásai (1 164 379)	Bohemia bank követelése (318 811) ²⁹
Háztelek, üzletház (Galánta)		A Nagyszombati Hitelintézetnél letiltott betét (18 054)		
Ingatlan felépítménnyel, üzletház (Zsolna)		Mocsáry Elektől elkobzott készpénz (269 000)		
Ingatlan felépítménnyel (Kassa)				
Összesen	1 830 108	350 674	1 241 879	3 921 883

A Hangya nagyszombati kirendeltsége 1919 novemberében a szlovák szövetkezetpolitikai csatározások és a cseh szövetkezeti expanzió tárgyává vált. A nagyszombati szlovák klerikusokra (Jozef Tiso, Michal Bubnič) támaszkodó kezdeményezés mögött a brünni székhelyű Ústřední jednota³⁰ állt. A csoport érvelése szerint a szlovákiai Hangyavagyon az egykori tagszövetkezeteket illetve, eladása ellen tiltakoztak. A cseh központ biztosította volna a vagyon megvásárlásához szükséges forrásokat. A szövetkezetek jogállását és autonómiáját tiszteletben tartotta volna. A szlovák „alternatív” kezdeményezés nehezményezte azt is, hogy a zárgondnokság zártkörű, csupán három tagból állt és a KSZ-nek két delegáltja volt. Ezért képviselőket követelt a gondnokságban a maga és a cseh szövetkezet részére, a KSZ-nek pedig meg kellett volna elégednie egy képví-

27 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken. A táblázat adatai fillérek nélkül szerepelnek.

28 A kirendeltség a hadi- és kereseti adó címén kifizetett összeget a pozsonyi adóhivatalnak küldte el.

29 A Bohemia a Hangyától követelte az adósság törlesztését. MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Wilhelm Schleissner levele a Hangyának (1923. június 24.).

30 Az Ústřední jednota českých hospodářských spoločenstev úvěrních pro Moravu a Slezsko nevű cseh mezőgazdasági szövetkezeti központot brünni székhellyel alapították 1897-ben. Hatásköre Morvaországra és Sziléziára terjedt ki. 1918 végén 592 tagszövetkezettel rendelkezett. Statistická příručka 1920, 78–79. p.

selővel. Az inkább alkalmi alakulatnak, mint komoly lobbicsoportnak tűnő szerveződés pozíciószerzési kísérlete azonban a KSZ mindjobban megszilárduló helyzetével szemben hiábavalónak bizonyult. Kétséges az is, hogy az államfordulat és a szövetkezeti élet kaotikus viszonyai között a támogatásukat kinyilvánító egykori Hangya-tagszövetkezetek, köztük szlovák és magyar ügyviteli nyelvűek is, mennyire támogatták ezt a Hangya érdekeit sértő, számukra pedig homályos tervet.³¹

A szlovákiai szövetkezeti mozgalmon belül még egy új, keresztényszocialista alapon szerveződő kiscgazda szövetkezeti központ (Sdruženie kresťanských maloroľníkov) jelent meg Nagyszombatban, mely nem titkoltan a KSZ-nek kívánt konkurálni. Vállalkozást, szlovák földműves-szövetkezetet (Roľnícke družstvo) hoztak létre 1921 őszén a városban. Ez a központ szintén a Hangya-fiókkal kívánt fuzionálni, illetve a közös keretek kialakítása után együttműködni.³²

A szlovákiai szövetkezeti rendszerben tapasztalható cseh agrárpárti befolyás gyorsan politikai reakciókat generált. Az agrárok által felügyelt KSZ ellensúlyozására hozta létre a Hlinka-féle Szlovák Néppárt a Szlovákiai Keresztény Szövetkezetek Szövetségét (Slovenská kresťanská družstevná jednota) 1920. december 29-én Pozsonyban, mely „ment minden nemzetiségi és vallási extrémistától, szívesen látja kebelében nemcsak a tót, hanem a magyar és német szövetkezeteket is”, és tovább szeretné vinni a Hangya „szellemét”. Az új központnak az expanzióhoz szüksége volt a Hangya támogatására, ezért felajánlottak neki egy-egy tagsági helyet az igazgatóságban és a felügyelőbizottságban.³³ A nagyra törő tervekből nem sok valósult meg. A Hangya kivárt. A keresztény szövetkezetek szövetsége nem tudta kikezdeni a KSZ pozícióit, végül 1924-ben pénzügyi gondok miatt megszűnt. (Fabricius–Holec–Pešek–Viršik 1995, 83. p.)

A KSZ rövidesen – 1920 őszén – a szabálytalan ügyvezetés, korrupciógyanus ügyletek, a rossz gazdálkodás és a felhalmozott veszteségek (legkevesebb 5 millió korona) miatt válságba került. A Hangya nagyszombati kirendeltségének vezetősége a KSZ katasztrofális helyzetéről, kereskedelmi pozícióinak gyengüléséről – hiszen működőképes áruraktárai ellenére más cégek vették át ezeket a feladatokat – folyamatosan tájékoztatta a központot. A szlovák központnak az ügyintézés rendezetlenségét, az ellenőrök hozzá nem értését és a szövetkezetek ellenőrzésének a felületességét is felrögzítette.

Végül személycserére került sor. Távozott az igazgató Juraj Slávik, aki a nagyszombatiakkal szemben „közömbös és sértő” volt. Helyére a szintén agrárpárti Ľudovít Medvecký került. A nagyszombati kirendeltség vezetősége ebben némi esélyt látott az igazságosabb rendezésre.³⁴

31 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Szlovák–magyar nyelvű felhívás a szövetkezetekhez (1919. november 9.). A dokumentum minden bizonnyal téves adatot tartalmaz, hogy a Hangyának puhói ingatlanja is volt. Más forrás ezt nem erősíti meg.

32 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levele az igazgatóságnak (1921. november 28.)

33 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Levél a Hangyának (1921. január 4.)

34 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Baán levele a Hangya igazgatóságának (1920. szeptember 10.)

Tárgyalások és kiútkeresés

A megegyezés azonban csalóka reménynek tűnt. Bár 1921 tavaszától 1924 áprilisáig szórványos egyeztetésekre, de nem érdemleges tárgyalásokra került sor a Hangya és a KSZ között Pozsonyban és Budapesten, kézzelfogható eredmények nem születtek. A Hangyának a tárgyalási pozíciói, a csehszlovák állam és a gazdasági élet lassú konszolidálódásával gyengültek.³⁵

A találkozókra bizalmatlan légkörben került sor. A Hangya továbbra is ragaszkodott jogköreihez a szlovákiai területeken. A szövetkezeti status quo visszaállítását követelte. A nagyszombati kirendeltség pénzügyi elszámolását és az információszerzést a hivatali akadályoztatás ellenére folyamatosan megkísérelte. A szlovák zárgondnokság munkáját gyakran a nemtörődomség, a magyar hivatalnokokkal szembeni arrogancia és a kirendeltség valós érdekeinek a semmibevétele jellemezte. A szervezet helyzetéről ifj. Bartoss Ignác helyettes igazgató levélben és személyesen is tájékoztatta Balogh Elemér vezérigazgatót. A folyamatos tájékoztatást Boár Béla, majd Vándor Károly titkár látta el.³⁶ Balogh később helyben is tájékozódott. 1922 tavaszán Pozsonyban a vitás ügyek rendezése és a Hangya érdekeinek védelmében meglátogatta KSZ-et.³⁷

A KSZ hozzáállása a nagyszombati kirendeltséghez azonban egy stratégia részét alkotta. A szlovák és cseh hivatalnokok a revíziók alkalmával bizonyos szintig teljes betekintést nyerhettek az ügyvitelbe és nagyjából, de nem részleteiben és összefüggéseiben képet nyerhettek a Hangya-vagyon nagyságáról, megoszlásáról. A Hangyával való tárgyalások megkezdése ürügyén további információk kiadását is sürgették, melyek az ingatlan vagyonnal, a szlovákiai szövetkezetek üzletrész-, kötvény-, részvény-

35 Ezek a találkozók Dömötör László ügyvezető igazgató vett részt. Tudomásom szerint az egyetlen komolyabb megegyezés a nagyszombati kirendeltség könyvelésének a KSZ ellenőrei általi felülvizsgálatáról született.

36 Vándor Károly 1921. augusztus 13-án vette át az ügyintézt Boár Bélától. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levele az igazgatóságnak (1921. augusztus 18.)

37 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levele a Hangya igazgatóságának (1922. április 28.); A nagyszombati kirendeltség levele Balogh Elemérnek (1924. április 21.). Vándor Károly Balogh Elemérnek a következőképpen festette le a szlovákiai gondokat: „A zárgondnokság a tegnapi napon együttes ülést akart tartani, ehhez engem is meghívtak, de ezek az urak – valahányszor a Hangya ügyeiről volt szó – olyan nemtörődomséget tanúsítanak, hogy erről majd személyesen fogok jelentést tenni.

Látván azt, hogy itten egyedülálló intoleranciával állunk szemben, a privát lakásán kerestem fel dr. Slabeycius Samu urat, és ővele, mint a zárgondnokság tagjával, behatóan értekeztem. Semmi szín és körülmények között nem szabad megengedni azt, hogy a Hangya presztízsén még több sérelem essék, és dr. Slabeycius úr sok ügyben, a tekintetes Igazgatóság által elfoglalt álláspontot teszi magáévá.

Az Ústredné družstvo egyik igazgatója – akihez egyébként semmi közünk nincsen – sajnos kvalifikálhatatlan modort tanúsított velem szemben, ezt a keserű pirulát azonban egy szebb jövő reményében, lenyeltem. Azért az illetékes tényezők nagyon jól tudják azt, hogy az én igénytelen személyemben egy megcsökönyösödött Hangyászra akadtak, aki a lehetőség határain belül minden tétével csakis a Hangya érdekeit szolgálja. Méltóságod jövetele éppen jókor fog végbemenni, hogy ezáltal is jogaink teljes tudatában síkra szállhassunk.”

és hadikölcsön-állományával voltak kapcsolatban. Ezt azonban sem a nagyszombati tisztviselők, sem a Hangya-központ nem bocsátotta a rendelkezésükre. A stratégia a nagyszombatiak egyenlegeinek el nem ismerésével a Hangya-központ tartozásainak „minden úton-módon” való növelését célozta meg. A tét nem volt kicsi, hiszen a kirendeltség 1922 folyamán mintegy 700 szlovákiai fogyasztási szövetkezet folyószámláinak a könyvelését végezte.³⁸

A nagyszombati kirendeltség kulcsfigurája, Vándor Károly titkár a szorító gazdasági béklyóból, kereskedelmi mozgásterének bővítése céljából Balogh Elemér jóváhagyásával tapogatódzó tárgyalásokat folytatott a bécsi Nostra társasággal, amelybe – hogy Szlovákiában a létjogosultságát megalapozza – a Futura bécsi fiókját is bevonta. A kapcsolatfelvételre 1922 márciusában került sor, de a tényleges megbeszélés csak június folyamán valósult meg, melynek eredményéről nem állnak rendelkezésre források.³⁹

A kirendeltség, több más magyarországi vállalkozáshoz hasonlóan, melyek fiókjai Csehszlovákia területére kerültek, az osztrák–magyar pénznem lebélyegzéséből, az 1919-es csehszlovák pénzreformból és a magyarországi valutafluktuációból származó nehézségekkel szembesült. (Šouša 1995, 53–61. p.) A súlyos pénzhiány megoldása, legfőképpen a csehszlovák korona, a pénzáttulások technikai kérdései és a szükséges hitelek biztosítása egy csehszlovákiai pénzintézettel való kapcsolat kialakítását sürgették, de erre nem került sor. A kirendeltség a hitelezések terén a budapesti központ jóváhagyására és utasításaira volt ráutalva, nagyobb pénzügyi mozgástérrel nem rendelkezett. Ebben talán a Bohemia bankkal szemben felhalmozódott adósság is közrejátszott, de mindenesetre csak elszórt esetekben került sor hitelfelvételre (1921-ben a Hangya célzott külföldi pénzügyi kapcsolatfelvételén belül az Allgemeine Verkehrsbank brünnei fiókjával létesült rövid hitelkapcsolat).⁴⁰ Ez végül is a kirendeltség szlovákiai pozícióit gyengítette.

Az 1922-es évet Vándor Károly a Hangya-vezetésnek 1922. február 6-án kelt jelentésében bizonyos fokig sorsfordító évnek érzékelte. A nagyszombati kirendeltség helyzetében gyökeres fordulat, a vagyoni követelések terén áttörés nem állt be. A Hangya érdekvédelmi tevékenysége számos politikai és jogi akadályba ütközött. A mind élesebb kontúrokkal megjelenő szlovákiai szövetkezeti rendszer, és benne a kezdeti problémák ellenére a KSZ mindjobban erősödő pozíciói, egyáltalán a lassan kibontakozó csehszlovák gazdasági konszolidáció a stratégiaváltás kérdését vetette fel.

Vándor a kirendeltség szerteágazó, adminisztráló, pénzügyi és tájékoztató tevékenységét sikeresnek tekintette. Az érdekvédelem rádiuszát azonban a szlovák politikai és szövetkezeti körök kivárá és diszkriminatív hozzáállása, nacionalista gondolkodása nagyban csökkentette. Vándor erről a következőképpen nyilatkozott: „Mint sajná-

38 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly jelentése a Hangya igazgatóságának (1922. június 13.); Ifj. Bartoss Ignác levele a Hangya igazgatóságának (1922. május 20.)

39 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levelei a Hangya igazgatóságának (1922. július 11., 1922. június 6., 1922. június 7.)

40 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levelei az igazgatóságnak (1921. augusztus 18., augusztus 19.). A Hangya 1920-tól létesített folyószámla-összekötötést osztrák, német és csehszlovák pénzintézetekkel. Ez a lépés a külföldi ügyfelekkel folytatott áruvásárlások miatt vált szükségessé. *A Hangya első 25 éve* 1923, 47. p.

latos körülményt kell megállapítanunk, hogy a zárgondnokság – dacára felelősségének tudatában – a Hangya szlovenszkói vagyonával szemben, még ma is, az elképzelhető legnagyobb nemtörődömséget mutatja. Hiábavaló és céltalannak mondható itten minden levelezés, személyes közbenjárás; leveleinkre választ nem adnak, és a zárgondnokság velünk szemben tanúsított magaviseletéből mindinkább megállapíthatjuk azon tényt, hogy a vagyon felszámolását illetően ők teljesen tájékozatlanok. Amint azt az elmúlt hónapokban a tekintetes Igazgatóságnak előterjesztettük, itt csakis a diplomáciai közbenjárás igénybevételével lesz lehetséges rendet teremteni.” A hatékony és sikeres diplomáciai nyomásgyakorlás azonban a jóvátételi bizottság részéről több mint kétséges, a magyar külpolitika részéről pedig – szűk mozgástere miatt – bizonytalan volt.

680 szlovákiai szövetkezet folyószámláját ideiglenesen rendezték 1920–1921 között.⁴¹ A végleges elszámolást a valutaproblémák megoldatlansága akadályozta, tehát hogy csehszlovák koronában vagy régi magyar koronában szükséges-e elvégezni a könyvelési teendőket. A szövetkezetekkel a kapcsolatokat és a kommunikációs csatornákat lehetőségeikhez képest fenntartották, a katonai összecsapásokból származó károkat összeírták, a függő szövetkezeti árukat elszámolták, a zárlat alá vont Hangyavagyont pedig igyekeztek megvédeni. A Hangya igazgatóságát tájékoztatták a csehszlovákiai szövetkezeti élet fejleményeiről, és információkat nyújtottak a fontosabb szövetkezeti ügyekről. A kirendeltség kapcsolatban állt a csehországi német mezőgazdasági szövetkezetek központjával, és 1921-ben tárgyalásokat folytatott a kisebbségi magyar politikai pártokkal szövetkezetügyi kérdésekben.⁴²

Vándor felvetette a külföldre irányuló propaganda, a szövetkezeti sérelmek bemutatásának szükségességét. Egy propagandakiadványt, sőt amerikai magyar és szlovák lapokban közölt cikkeket is üdvözölt volna – „úgy kereskedelmi, mint közgazdasági szempontból” –, melyhez a nagyszombati tisztviselők tekintélyes mennyiségű anyagot szolgáltathattak.

A Hangya szempontjából a zárlat feloldása kulcskérdésnek számított, hiszen csak így juthatott hozzá ingatlan vagyonához, melyet értékesíteni kívánt. A szlovákiai terjeszkedés is csak ezután valósulhatott meg. Vándor realista érveléséből kitűnik, hogy

41 Az 1919-es elszámolás elkészítése, mely 372 folyószámlát érintett, több akadályba ütközött. Budapesttel az összeköttetés akadozott, a posta szörványosan működött. A nagyszombatiak a Hangya bécsi képviselte útján is próbálkoztak. Az 1919-es elszámolást 132 szövetkezet ismerte el helyesnek. 45 szövetkezet ellenben budapesti vagyontételei miatt kifogásokat emelt. A bizonytalan viszonyokat jól jellemzi, hogy 214 szövetkezet nem válaszolt az egyenleggel kapcsolatban. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Jelentés a nagyszombati kirendeltség mai állapotáról (1920. július 16.)

42 A csehországi Német Mezőgazdasági Szövetkezetek Központi Szövetsége (Zentralverband des Bundes der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften in Böhmen) 1896-ban alakult. A legnagyobb német szövetkezeti központnak tekinthető a két világháború közötti Csehszlovákiában. 1918 végén 674 szövetkezet tartozott a hálózatába. Statistická příručka 1920, 78–79. p. Boár Béla 1921 elején tárgyal Szent-Ivány Józseffel és Lelley Jenővel. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Boár Béla levele az igazgatóságnak (1921. január 20.). Szent-Ivány ennek a tárgyalásnak az eredményeképpen interpellált a prágai nemzetgyűlésben a Hangya érdekében. L. uo. *Prágai Magyar Hírlap* (a továbbiakban *PMH*) 1922. december 29. 151. sz. 2. p.

Budapesten már felmerült a kirendeltség felszámolása, mert azzal érvelt, hogy a Hangya „létjogosultságát” más formában lehetne bizonyítani, a pozíciókat átmenteni. Ez már nem szövetkezeti utakat jelentett, hanem részvénytársasági alapon megvalósuló érdekközösséget, konzorciumot vagy éppen fúziót. Adott esetben szlovák féllel.⁴³

A Hangya az 1923 második felében benyújtott döntőbíróági kereset ellenére a tárgyalásokat a követelések és tartozások rendezéséről nem szüntette be.⁴⁴ A nagyszombati kirendeltség zárgondnoksága bizonyos kifizetésekről, a költségeket áthárítva, tájékoztatta is a Hangyát.

A Hangya ezeket a peres eljárásokból és adókimutatásból származó összegeket nem ismerte el a sajátjának. Csak a Bohemia bank⁴⁵ által indított per kiadásai az ügyvédi járulékokkal együtt 414 099 koronára, míg az újbóli pozsonyi adókimutatás összege 208 575 koronára rúgott. Az 1919-es adatokhoz képest ez többszörös növekedést, súlyos terhet jelentett. A másik oldalon ez újabb diszkriminatív, egyben nyomásgyakorló lépés volt a Hangyával szemben.⁴⁶

43 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Jelentés a nagyszombati kirendeltség állapotáról. Esmék és gondolatok a Hangya szlovenszkói jövőbeni sorsáról.

Vándor Károly többször felvetette a Nagyszombatban található szlovák nagybani felvásárló társasággal (Slovenská veľkonákupná spoločnosť) való szorosabb együttműködést. Az 1919 novemberében helyi és környékbeli kereskedők által létrehozott cég 1921-ben a Hangya szlovákiai fióktelepeinek az átvételéről hajlandó volt tárgyalásokat kezdeni. Vándor Károly 1921 szeptemberében informális tárgyalásokat folytatott a szlovák társasággal egy esetleges érdekközösség létrehozásáról. A felek ezt a kölcsönös előnyöket respektáló együttműködést politikamentesnek tekintették. Ez a kezdeményezés azonban a kisebbségi magyar gazdaságpolitika Szent-Ivány József által képviselt irányával, egy etnikailag elkülönülő szövetkezeti stratégiával került összeütközésbe. Szent-Ivány 1920. december 10–11-én hozta létre a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezetek Szövetségét, mely nem titkoltan a KSZ-szel szemben próbálta meg magát pozicionálni. Az alakuló gyűlésen 76 szlovákiai szövetkezeti megbízott és Josef Mayer, a csehszlovák német mezőgazdasági szövetkezetek központjának elnöke is részt vett. A csehszlovák kormány valószínűleg nem hagyta jóvá a szövetség alapszabályait. Vö. uo. a felvásárló társaság 1921. augusztus 25. keltezésű levelét és Vándor Károly jelentéseit az igazgatóságnak (1920. december 22., 1921. szeptember 15.)

44 A Hangya vezetése 1922 végére már lemondott a természetbeni kompenzáció lehetőségéről. Az 1,8 millió korona áru pénzértékét követelte. Emögött a csehszlovák korona értékének növekedése és az árukészlet értékének csökkenése állt. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Levél dr. Schober Bélának (1922. december 6.), Levél dr. Langer Rezsőnek (1922. december 28.)

45 A Bohemia bank 1923-as összeomlása a csehszlovákiai bankválság nyitányát jelentette. A pénzügyi intézet 1924-ben felszámolás alá került. *PMH*, 1923. március 22. 66. sz. 7. p.

46 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A KSZ levele a Hangyának (1924. március 31.); A csehszlovák kereskedelmi bíróság döntése (1924. március 8.); A Központi Szövetkezet levele a Hangyának (1921. április 20.); A Hangya levelei a Központi Szövetkezetnek (datálatlan levél, valószínűleg 1923 második feléből; levél 1924. április 15.). A KSZ az egyik pozsonyi tárgyalásra 1921 áprilisában Jozef Trčákát, a jogügyi osztály főnökét és Jozef Kukuča ellenőrt jelölte ki. A magyar delegáció összetételéről nincsenek információim. A Hangya a felügyeleti és döntési jogairól nem mondott le. Az adósságok leírásánál azok helyességét ellenőrizni kívánta.

A kényszerítő gazdasági körülmények, a szlovákiai szövetkezetek rendezetlen vagyoni kérdései és nem utolsósorban a formálódó szlovákiai szövetkezeti rendszer anyagi sebezhetősége, mely a háború utáni valutáris viszonyok és a hitelélet kereteinek felbomlásával is szoros összefüggésben állt, a KSZ-et bizonyos fokú kapcsolatfelvétellel és a tárgyalások megkezdésére szorította.⁴⁷

A Hangya-vezetés érvrendszere és stratégiái

A Hangya vezetősége érdekei érvényesítésekor a maximális (ideálisnak tekinthető) és minimális kompenzáció mértékét és területeit is meghatározta: „A Hangyával szemben elkövetett nemzetközi jogellenességek teljes reparációja tehát az volna, ha mi a zárgondnokság alá való helyezettetésünk előtti vagyoni állapotba és jogosultságokba, különösen pedig a szövetkezetekkel való üzleti forgalom jogába visszahelyeztetnénk. Minimális követelmény gyanánt pedig ingatlanaink felett való teljesen szabad rendelkezést és ingóvagyonunkban a fenti elismerését és folyósítását, a tőlünk elvett áruknak a mai árak alapján való megtérítését, a zárgondnokság idejére Nagyszombatban hagyott, de általunk javadalmazott tisztviselők fizetésének megtérítését, szóval a teljes anyagi kártérítést állítjuk fel.”⁴⁸

A Hangya negatív forgatókönyvvel is számolt, tehát azzal, hogy a nagyszombati fiókot nem tudja megtartani, és ezzel a szlovákiai hálózata teljes mértékben kikerül a felügyelete alól. Ebben a helyzetben egy új mozgástér lehetőségével számoltak, mégpedig egy kisebbségi szövetkezeti központtal.⁴⁹ Érvelésük szerint a trianoni békeszerződésben a kisebbségek gazdasági érdekeinek védelmét tárgyaló passzusok erre lehetőséget teremtettek.

A Hangya nemzetközi szövetkezeti kapcsolatait is mozgósította. A londoni székhelyű Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége (International Cooperative Alliance) 1920. április 13–14. genfi állásfoglalása – a Hangya indítványára – a KSZ-hez való kényszerű csatlakozás elvét elvetette, a Hangya jogait és az etnikai alapú kisebbségi központszervezést legitimnek nyilvánította. Az elvi jelentőségű határozatot – melyet a csehszlovák szövetkezeti diplomácia végig ignorált, és az osztrákhhoz hasonlóan nem támoga-

47 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Központi Szövetkezet levele a Hangyának (1921. április 20.). A pénzügyi rendezést, az elszámolások megvalósítását helyi szinten is sürgették. A Hangya központhoz való tartozását még 1922-ben is némelyik, főleg dél-szlovákiai magyar szövetkezet racionális megoldásnak látta. L. a Nagy- és Kiskálnai Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet levelét (1922. április 15.)

48 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken.

49 Ellenőrizhetetlen a valószínűleg 1923-ban született, a külügyminisztériumba benyújtott tervezet állítása, mely szerint 1919 áprilisa – a KSZ konstituálása – előtt a Hangya a csehszlovák kormánynál interveniált Prágában. A javaslatuk állítólag az osztrák szövetkezetek prágai kirendeltségéhez hasonlóan képzelte el a nagyszombati fiók ügyének rendezését. MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Tervezet.

tott – brit, francia, finn, belga, holland, svájci, norvég, svéd és magyar szavazatokkal fogadták el.⁵⁰

A Hangya erre támaszkodva gondolkodott – nem utolsósorban a küszöbönálló csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokra készülve – továbbra is egy maximális tervben, egy önálló, az irányítása alá rendelt kirendeltség fenntartásában vagy Nagyszombatban, vagy Pozsonyban.⁵¹ A minimális megoldás pedig vagy a kisebbségi magyar szövetkezeti központ felállítása lett volna, vagy egy olyan központ, melyben magyar és szlovák szövetkezetek foglalnak helyet: „A magyar álláspontnak ily értelmű körülírása magába foglalja azt is, hogy a megszállott területen lévő magyar szövetkezetek akár teljesen elkülönítve, akár pedig a velük barátságos viszonyban álló tót szövetkezetekkel együtt alkossanak külön központot.” Az alapelv a 210. számú szövetkezeti törvény megszüntetése és ez által a felülről oktrojált KSZ kiiktatása volt.⁵²

50 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken. A Hangya 1921-ben elutasította a Prágában megrendezésre kerülő nemzetközi szövetkezeti kiállításra szóló meghívást, éppen a rendezetlen vagyoni érdekeltségeire és a KSZ fennállására való tekintettel. Uo. francia nyelvű válaszlevél és magyar fordítása az Ústřední svaz československých družstev cseh szövetkezeti központnak (1921. február 23.). Uo. Z 791, 10. doboz, 7. tétel, 1920-as közgyűlési jelentés, 11. p. A *Hangya első 25 éve* 1923, 45. p.

51 A fiókinézet altruista vagy részvénytársasági formában működött volna. Létrehozását az is indokolta, hogy a Hangya szorosan összenőtt a vidéki társadalommal, a falvak szükségleteit ismerte, kiterjedt kapcsolathálókkal rendelkezett. A Hangya műhelyében készült tervezet szerint az intézet gazdasági és szociálpolitikai szerepkört töltött volna be. Ez az anyagilag gyenge, kiszolgáltatott falusi fogyasztási és értékesítési szövetkezetek támogatását jelentette. Szerintük az új csehszlovák rendszer destabilizálta a szövetkezeti hálózatot és nem jelentett kiutat. Fontos alapelvként fogalmazták meg a politikamentességet. A fiókfelállítás szerzői az átmeneti időszakot követő politikai és gazdasági konszolidáció során számoltak a két ország közti kereskedelmi kapcsolatok felújításával, mely során az utódállamok is kirendeltségeket hozhatnak létre Magyarország területén, persze a viszonyosság elve alapján. A szlovákiai Hangya-fiók így helyzeti előnyben is lehetett volna. A Hangya tervei között szerepelt a kereskedelmi és altruista elveket továbbvivő gazdasági szervezetek átalakítása, új fióktelepekkel az elcsatolt városokban, amelyek működnek (működőképesek), saját alapszabályzattal rendelkeznek és szoros összeköttetésben állnak a Hangyával. Ezek száma azonban nem volt nagy és inkább Erdélyben mutatkozott nagyobb mozgástér. A részvények jutányos áron való megszerzését célozták meg, azzal a kitételrel, hogy az illető tulajdonosoknak nem kell tudniuk messzemenő terveikről.

52 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken. A minimális terv kardinális gondolati fonalát alkotta a szövetkezetek autonóm jogállásának megőrzése és annak államhatalmi respektálása. Mindegyik szövetkezet önálló jogi személynek volt tekinthető, saját alapszabályzattal, vezetőséggel, választott tisztviselőkkel rendelkezett, akik a közgyűlésnek rendelték alá. Ez a struktúra tehát demokratizmusra épült. A szövetkezet függetlenül is működhetett, ugyanakkor megválaszthatta, hogy mely központhoz kíván csatlakozni. Az állami pressziót ez a koncepció precedens nélkülinek tekintette, mely szembement a szövetkezeti eszmeiséggel és az európai gyakorlattal. A magyar értelmezés szerint a változás csupán annyit jelentett, hogy a magyar államhatalmat és joggyakorlatot a határokon túl a békeszerződés után a nemzetközi érvényű magánjog váltja fel. Csehszlovákia felügyeleti joggal bírhat, ez respektálandó tény, de ugyanúgy a szövetkezetek autonómiája is sérthetetlen.

A Hangya érdekei védelmében jogi lépéseket tett Csehszlovákiában. 1922 júliusában kérvényt nyújtott be Szlovákia Teljhatalmú Minisztériumához, hogy a törvényellenes helyzetet megszüntessék és helyezték vissza az eredeti jogállapotot.⁵³

A kérvény a trianoni szerződés kereskedelemjogi rendelkezéseivel érvelt, melyek a magyar állampolgárok vagy magyar állampolgárok által ellenőrzött társaságok jogai és érdekei vonatkozásában is érvényesek voltak, és melyek a zárlat és gondnokság bevezetését megtiltották. A Hangya a kényszergondnokságból származó anyagi károkért a csehszlovák felet tette felelőssé. A zárlat feloldását és anyagi kompenzációt követelt.⁵⁴

A válasz elutasító volt, de mégis elrugaszkodási alapot biztosított a beadványhoz, melyet a prágai legfelsőbb közigazgatási bírósághoz nyújtottak be. A bíróság 1923 májusában helyt adott a Hangya kérelmének. Eszerint a Hangya vagyonára kivetett zárlat semmi jogalappal nem bírt, ezzel a pozsonyi minisztérium álláspontja alapjaiban kérdőjeleződött meg. A Hangya eközben keresetet nyújtott be 1923-ban a csehszlovák állam ellen a nagyszombati kirendeltség zárlatának a feloldása és az okozott károk megtérítése tárgyában.⁵⁵

Bár a Hangya vezetősége a fenti bírósági határozatot precedens értékűnek tartotta, a rendelkezésére álló diplomáciai lehetőségeket sem hagyhatta figyelmen kívül.

53 Vándor Károly úgy látta, hogy az ügyben a minisztérium vezetőjének, Martin Mičurának a távollétében, a helyettesét, Jozef Kállayt kellene megkeresni, aki a nemzeti kisebbségek irányában jóindulattal viseltetett. MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly jelentése a Hangya igazgatóságának (1922. július 14.)

54 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Kérvény Szlovákia Teljhatalmú Minisztériumához (datálatlan). A trianoni békeszerződés 250. paragrafusa szerint a magyar állampolgárok és a magyar állampolgárok által vezetett társaságoknak a volt monarchia területén található javai, jogai és érdekei nem estek lefoglalás és zárolás alá. Ha mégis, akkor azt fel kellett oldani, és abban az állapotban kellett visszaszolgáltatni, melyben a lefoglalás vagy zárolás előtt voltak. A békeszerződés 255. paragrafusának utolsó bekezdése a szövetkezetekre is érvényesnek tekinthető, eszerint a békeszerződés életbe lépése után még tíz évig működhetnek (ugyanakkor a jogi és adminisztratív környezet pontosítására nem került sor).

Csehszlovákia – a Hangya érvelése szerint – köteles volt a zárgondnokságot megszüntetni, a Hangyát visszahelyezni jogköreibe, hogy szabadon rendelkezessen birtokaival, az árukat és felszereléseket visszaszolgáltatni, a nagyszombati fiók státusát helyreállítani és a szabad áruforgalmat a fogyasztási szövetkezetekkel biztosítani.

A magyar fél a tízéves átmeneti időszak érvényességével érvelt. Két sarkalatos dolog megvalósulását kívánta elérni: az elkobzott áruk eredeti minőségben és mennyiségben való visszaszolgáltatását; a kereskedés szabadságát. Abban az esetben, ha a követeléseiket a csehszlovák fél nem teljesíti, az árukészletnek nem a beszerzési, hanem a reális piaci árát kéri számon (ami a beszerzési ár háromszorosa volt).

55 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya levele a Központi Szövetkezetnek (datálatlan levél, valószínűleg 1923 második feléből); A Hangya titkárnak levele Vándor Károlynak (1922. július 8.)

A tárgyalásos rendezés reménye és kudarca

Az 1921–1923 között zajló csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások elvileg teret adhattak volna a szövetkezeti kérdések megvitatására, és megegyezés születhetett volna a zárt Hangya-vagyonról.⁵⁶ A politikai és gazdasági elitiek által súlyosabbnak tekintett kérdések azonban, elsősorban a gazdasági kapcsolatok rendezése, mindkét fél érdekeinek megfelelő kereskedelmi, árucseré- és pénzügyi szerződés megkötése, mely felvetette a vállalatok jogi helyzetét és adózási kötelezettségeit, illetve a bankrendszerek konszolidálását – a kutatás jelenlegi állása szerint – háttérbe szorította a Hangya problémáit. Szövetkezeti téren csupán a magyar és a német bankkegyesület által biztosított technikai háttérnek és a KSZ budapesti tárgyalásainak az eredményeképpen az OKH régi koronajáradékainak a rendezésére került sor.⁵⁷

A magyar delegáció azonban a tárgyalásokra kézhez kapott szövetkezeti témájú háttéranyagokat. Az egyik, datálatlan, valószínűleg a Hangya vezetésétől származó, 1921 körül született emlékeztető az OKH és a Hangya helyzetével, a hatalomváltás szövetkezeti következményeivel és a közgazdasági, pénzügyi veszteségekkel foglalkozott.⁵⁸

Az OKH szervezetéből 421 esett Csehszlovákia területére, melyekből 50 etnikailag magyar területen működött. Mindegyik szövetkezetet „a kultúra magas fokán álló népesség szervezte.” A katonai megszállás következtében a központ kapcsolata a tagszövetkezeteivel megszakadt. Ez érintette az irányítást, ügyvitelt, információáramlást és a hitelezést is. A központ nem gyakorolhatott felügyeletet a szövetkezetek vagyona felett. Az 1919-es csehszlovák szövetkezeti törvény rendelkezései és a KSZ létrehozása, a dokumentum szerzője szerint, a magyar hitelszövetkezeti rendszer felvidéki hálózatának teljes lezüllesztésére voltunk utána. Az egyik elejtett információ szerint felmerült a szlovákiai magyar hitelszövetkezetek belépése az 1922-ben alakult Pénzügyi Intézetek Egyesületébe, melyre számunkra ismeretlen okok miatt nem került sor.⁵⁹ Valószínűleg az etnikai megbélyegzés ellen a kezdetektől fellépő bankkegyesület nem vállalta ezt a kockázatot. A hitelszövetkezetek képviselői és pénzügyi problémáiknak a cseh és szlovák kormánykörök, szakmai társaságok irányába való kommunikálása saját érdekérvényesítésüket veszélyeztethette.

A beszámoló túlzó konklúziója szerint a magyarországi hitelszövetkezeti rendszerre nézve a csehszlovákiai vagyonjogi kérdések elszámolása és a valutaeltérések „végzetes” következményekkel jártak. Az egyik fő cél, az OKH tehermentesítése reálisnak tűnt, de a kapcsolatok fenntartása a szlovákiai régiók hitelszövetkezeteivel és azok magyarországi fejlesztése már 1919-ben elvesztette realitását.

56 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Hangya-levél Walkó Lajos miniszternek (1923. október 9.)

57 A csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokra I. Gaucsík 2004, 41–70. p. A KSZ 1921-ben egyezett meg az OKH-val 18 millió 4%-os koronajáradék átvételéről. A szlovákiai hitelszövetkezetek követelése az OKH-nál meghaladták a 38 millió koronát, ellenben a tartozásaik csak 3 millió koronát értek el. Szlovák szempontból az OKH-val való tárgyalások értékelődtek fel.

58 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Pro memoria a magyar szövetkezeti központok és a csehek által megszállott területeken lévő szövetkezetek közötti kapcsolat rendezése tárgyában.

59 A Pénzügyi Intézetek Egyesületének történetére I. Gaucsík 2002, 83–105. p.

Az ismeretlen szerző a Hangya struktúrájával és az OKH-tól alapjaiban eltérő kiinduló helyzettel is foglalkozott.⁶⁰ A csehszlovák területre került fogyasztási szövetkezetekkel, nem utolsósorban a határzár és az 1919-es szövetkezeti törvény rendelkezései miatt megszakadt a kapcsolat. A szórványos és nem teljes információk szerint a KSZ nemcsak szervezési, hanem a szövetkezetek tekintetében integrációs gondokkal is küzdött (tőke- és szakemberhiány, tagszövetkezetek bizalmatlansága, némelyek kilépése). A szerző a szlovákiai szövetkezeti rendszerben lezajló súlyponteltolódásokat és szervezeti átalakulásokat jól érzékelte. A szövetkezeti kérdések nem csekély nemzetpolitikai töltettel rendelkeztek (Hlinkákék szlovák szövetkezeti központot képzeltek el a szlovák ügyviteli nyelvű fogyasztási szövetkezeteknek Turócszentmártonban, míg Szentlívány ezt magyar vonalon próbálta meg keresztülvinni, sikertelenül).

A Hangyának követeléseit megtérítésére kellett összpontosítania. A követelések azonban kevésbé terhelték a magyar államkasszát, szemben a jelentősebb OKH-csomaggal, hiszen túlnyomó részük természetben vagy áruban kompenzálható volt.

Az emlékirat további részében a trianoni békeszerződés rendelkezésre álló jogi lehetőségeit vette számba. A 255. cikkely alapján a szövetkezetek, hasonlóan a biztosítótársaságokhoz, tíz évig eredeti jogi helyzetük szerint működhetnek tovább. Reményt láttak a 198. cikkely értelmében egyfajta status quo ante elv alkalmazására, melyhez azonban az utódállamok szövetkezeti elitjeiben partnerekre kellett volna találni, hogy a hálózataikat a szomszédos országokban fenntartsák. A 248. cikkelyt azért tartotta fontosnak, mert lehetőséget nyitott a Magyar Királyság és a magyar állampolgárok anyagi természetű jogainak rendezésére, kétoldalú vagyonjogi egyezmények megkötésére. A 250. cikkelyt kiemelten fontosnak tekintette. Eszerint a magyar állampolgárok által ellenőrzött társaságok javai, melyek a volt monarchia területén találhatók, nem kerülhetek lefoglalás, zárlat vagy felszámolás alá. Úgy tűnt, hogy a tartozások kiegyenlítésére a békeszerződés (231. paragrafus) megfelelő megoldásokat nyújtott, hiszen a fizetendő pénznemet az 1918. novemberi állapothoz kötötte, és a jóvátételi bizottság döntéseit vagy a kétoldalú rendezést helyezte kilátásba. Az emlékirat szerzője szerint ezek a szabályozások „nyilvánvalóan tág teret engednek a szövetkezeti kérdésekben való egyezkedésekre.”

A javaslattevő szakember egy optimális és egy kisebb eredményekre épülő tervet vázolt. Az első egy ideális, egyben irreális, a korábbi állapotok visszaállítására támaszkodó helyzettel számolt. A Hangya tehát megtarthatta volna szlovákiai érdekeltségeit, tagszövetkezeteivel a kapcsolata zavartalan lett volna. A magyar jog szerint a teljes ellenőrzési, felügyeleti és irányítási jog megillette volna. A központ a vagyoni követelések és tartozások tekintetében szabad kezet adott volna a tagszövetkezeteinek, miközben a csehszlovák kormány garantálta állampolgárai vagyoni védelmét. A terv számolt a két kormány felügyeleti jogával, mely állampolgáraik vagyoni védelmére szorítkozott volna.

A másik, egy pozíciófeladást előlegező, vagyoni kivonulás gondolatát képviselő terv volt. A központ és a tagszövetkezetek közti pénzügyi kapcsolatok felszámolása, a függő vagyoni kérdések tisztázása során az önálló szerepvállalás jelentőségét hangsúlyozta.

60 Az elcsatolt fogyasztási szövetkezetek számára vonatkozólag eltérő számokat közölt. A korábbi adatfelvételekkel összevetve 610 szövetkezeetről érkezett, miközben 1919-ben 665-öt, majd 1922-ben 597-et mutatott ki a Hangya statisztikája.

A likvidálást saját tisztviselői végezték volna. Egy csehszlovák–magyar participációt és anyagi befolyást sugalmazó, a magyarországi felügyeletet bizonyos fokig biztosító megoldás, egy új szervezetzeti központ ötlete is felmerült. A „minden befolyástól mentes saját elhatározásukból érdekeik képviselőjére és megvédésére alkalmas” központot a tagszervezetek hozták volna létre.

A Hangya ügyei azonban mintha háttérbe szorultak volna. A magyar küldöttség 1921 júniusában Prágában ugyanis csak a csehszlovák területre került egykori magyar hitelszervezetek valutáris kérdéseiről folytatott tárgyalásokat. A csehszlovák fél a többi magyar szervezetzeti központ, köztük a Hangya követeléseinek rendezése kérdésében a szlovákiai szervezetzeti központok bevonása mellett állt ki.⁶¹

A Hangya 1921 októberében szerkesztett egy emlékiratot, melyet Edvard Benešnek juttatott el. A követeléseket három sarkalatos pontba foglalták: A trianoni békeszerződés 250. paragrafusának az érvényesítése, tehát a zárgondnokság megszüntetése és kárpótlás a károkért. A 210. számú törvény hatálytalanítása esetén a Hangya végzi a szlovákiai szervezetek elszámolását. Saját központ engedélyezése a szlovákiai szlovák és magyar ügyviteli nyelvű szervezeteknek.

A Hangya vezetése gazdasági és kereskedelmi érvekkel is megpróbálta alátámasztani a követeléseit. A cseh iparcikkek és egyéb termékek számára a „jómódú” magyarországi községek, ahol tagszervezeteik működtek, fontos felvevőpiacot jelenthettek. Megegyezés elmaradása esetén a csehszlovák fél magyar bojkottra számíthatott. A Hangya a szlovákokkal való tárgyalásoktól kategorikusan elzárkózott. Ezeket az ügyeket közvetlenül a prágai illetékesekkel kívánta megtárgyalni. A fennhangoztatott „barátságos kiegyezéshez” azonban ezek az érvek kevésnek bizonyultak.⁶²

Az emlékirat megszületésének másik mozgatórugója a KSZ egyik kezdeményezése volt. A KSZ felkérte az egykori szlovákiai Hangya szervezeteket, hogy hatalmazzák fel őket érdekeik képviselőjére a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokon. A felhatalmazás az összes jogokra és köteleességekre, az üzletrészekre, tartalékokra, letételekre és egyéb közvetlen vagy közvetett tételekre kiterjedt volna. Ez a lépés a szlovák szervezetzeti központ tárgyalási pozíciójának megerősödését vonta volna maga után, de a Hangya érdekérvényesítését akadályozta.⁶³

A másik oldalon a KSZ 1922 végére, nem utolsósorban a végéhez közeledő csehszlovák–magyar gazdasági és kereskedelmi tárgyalások fejleményeivel szembe-sülve javasolta a két szervezetzeti központ közti kereskedelmi kapcsolatok kialakítását. A terv csupán egy kisebb horderejű üzleti lehetőség felvetéséről szólt, nem a fennálló vagyonjogi és elszámolási problémák végleges rendezéséről. Ezt a Hangya vezetése is érzékelte, ezért elzárkózott az együttműködéstől.⁶⁴

61 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Értesítés a prágai tárgyalásokról az Orsz. Közp. Hitelszervezet részére. Nyulászki János bizalmas jelentése (1921. június 28.)

62 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Balogh Elemér levele a jogügyi osztálynak (1921. október 12.)

63 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Központi Szervezetet körlevelének magyar fordítása (1921. augusztus 11.), Vándor Károly levele az igazgatóságnak (1921. november 25.)

64 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Fedor Houdek levele a Hangya igazgatóságának (1922. december 23.)

A csehszlovák–magyar tárgyalások 1923 tavaszára a fennálló nézetkülönbségek, a régi osztrák–magyar koronában fennálló tartozások és követelések, bonyolult értékpír- és jelzálogkölcson-kérdések miatt, de alapjaiban véve a valutáris viszonyok negatív hatásai (a magyar korona mélyrepülése) és a továbbra is létező politikai ellentétek miatt megfeneklettek.

A KSZ 1923 tavaszán a nagyszombati kirendeltség végleges felszámolásába fogott. Az adminisztráció iratait, a számadási könyveket és a kézipénztárt a KSZ vette át. A nagyszombati irodát lepecsételték.⁶⁵ A Hangya lépéshátrányba került.

A monarchia és a magyar állam 1918-as felbomlása történelmi sorsforduló, nemcsak társadalom-, gazdaság- és politikatörténeti, kulturális és mentális vonatkozásaiban, hanem szövetkezettörténeti szempontból is. A szövetkezetek és a szövetkezeti központok által korábban kialakított és működtetett hálózatok, nem utolsósorban területiségük és anyagi erejük miatt gyorsan a nemzetépítő elitek érdeklődésének a középpontjába kerültek.⁶⁶

Az államfordulat által kiváltott politikai és gazdasági hatások (új döntéshozó központok, nemzetépítő célok, elkülönülő piac- és vámterületek, pénzreform, valutaszabályozás⁶⁷), általában az utódállamok határozott társadalom- és gazdaságsszervező politikája éles cezúrát jelent. Ez a magyar szövetkezeti elit számára történeti szembesülés-sel is járt.⁶⁸ A dualizmus korában felülről lefelé kiépített, szervesnek tekintett magyarországi szövetkezeti rendszer 1918 és 1920 folyamán gyökeres átalakuláson ment keresztül. A Hangya, de más magyar szövetkezeti központok által is apolitikusnak, altruista jellegűnek, nemzetiségi szempontból toleránsnak, autonómnak és a szolidáris elvek gyakorlati megvalósulásának, egyáltalán egy szerves fejlődés eredményének látott, és kifelé így is kommunikált szövetkezeti önképen komoly repedések jelentek meg. Ezek az egykor markánsnak hitt identitásépítő elemek az etnikai konfliktusok keresztüzébe kerültek.⁶⁹

65 MNL–OL, H, Z 795, 26. csomó, 94. tétel, Fedor Houdek levelének magyar fordítása (1923. január 30.)

66 A szövetkezeti központokhoz nem csatlakozott szövetkezeteket ezek a kérdések természetesen másképp érintették.

67 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Dr. Kresz Károly feljegyzései.

68 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Emlékirat a Hangya szövetkezeti központ kötelékébe tartozó fogyasztási szövetkezetek helyzetéről a trianoni béke következtében.

69 További kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy az 1918 előtti magyarországi szövetkezeti struktúra nemzetépítő jellegű volt-e vagy sem. A Hangya korabeli érvelése szerint nem, éppen hogy társadalomszervező jegyekkel rendelkezett. A szövetkezeteknek szociálpolitikai küldetésük volt, a kulturális munka eszközeinek tekinthetők. A rendszer működtetésében nagy szerepe volt a nagy- és középbirtokosoknak, akik a vidék modernizálását is elősegítették. A központ a helyi elitekkel való szoros együttműködésre törekedett. Tudástranszfert valósított meg (piaci-vállalkozói tudás, ügyintézés, jóléti intézmények). Tőkeerős központok létrehozásával, kommunikációs-szakmai hálók és csatornák (ellenőrök, sajtó) kiépítésével, nemcsak a magyarok gazdasági megszervezése volt a cél, hanem a nemzetiségi területek is fontosak voltak. A kérdéskörrel foglalkozik Vári 2007, 79–112. p.

Az átalakulás, mely egyszerre zajló dezintegratív és integratív erőkkkel volt tarkított, a magyar szövetkezeti vezetők számára súlyos dilemmákat vetett fel. A kérdések nemcsak az elszakadt területeken található változatos típusú szövetkezetek jogi, pénzügyi és kereskedelmi helyzetével álltak kapcsolatban, hanem a trianoni Magyarország szövetkezeti rendszerének újragondolásával és újraszervezésével is, illetve a határokon túli újrapozicionálás problémái vetődtek fel.

A Hangya csehszlovákiai vagyonának a kérdése és a régi múltra visszatekintő nagyszombati kirendeltségnek a hányatott sorsa ebbe a folyamatba ágyazódott. A nemzeti-etnikai alapú szövetkezeti rendszerek kialakítása elhúzódó politikai és gazdasági konfliktusokat generált, emellett számos ponton szembekerült a szövetkezeti eszmeiség alapelveivel.

Irodalom

- A Hangya termelő, értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség szövetkezet központja első 25 éve.* Budapest, A Hangya saját kiadása, Nyomatott a Hangya házi-nyomdájában, 1923.
- Dvacet let Ústředního svazu československých družstev 1908–1928.* Praha, Nákladem Ústředního svazu českoslov[enských] družstev, 1928.
- Fabricius, Miroslav–Holec, Roman–Pešek, Jan–Viršik, Oto 1995. *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry.* Bratislava, Družstevná únia Slovenskej republiky.
- Gaucsík István 2002. A magyar és a német pénzintézetek bankkegyesületének megalakulása Csehszlovákiában 1918–1920. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1. sz. 83–105. p.
- Gaucsík István 2004. A nosztrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások tükrében 1920–1930. In Jobbágy István (szerk.): *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez.* Pont, Komárom, 41–70. p.
- Hallon, Ľudovít 2004. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In Bystrický, Valerián–Zemko, Milan (szerk.): *Slovensko v Československu 1918–1939.* Bratislava, Veda, 325–327. p.
- Hanula, Matej 2011. *Za roľníka, pôdu a republiku. Slovenskí agrármici v prvom polčase 1. ČSR.* Bratislava, Historický ústav SAV.
- Kosta, Jiří 1989. Die tschechoslowakische Wirtschaft im ersten Jahrzehnt nach der Staatsgründung. In Lemberg, Hans–Heumos, Peter (szerk.): *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und der Ostmitteleuropa. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 24. bis 26. november 1989.* München, Oldenbourg, 63–66. p.
- Schandl Karoly 1938. *A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei.* Budapest, Patria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság.
- Statistická příručka Republiky Československé I.* Praha, Státní úřad statistický, 1920.
- Šouša, Jiří 1995. Rašínova měnova reforma v roce 1919 (1920). In *Měnové systémy na území českých zemí 1892 – 1993. Sborník z konference v Opavě 22. a 23. března 1994.* Opava – Praha, Ústav historie a muzeologie Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity Opava, Česká národní banka Praha, 53–61. p.
- Vári András 2007. Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik. *Regio*, 2. sz. 79–112. p.

ISTVÁN GAUCSÍK

IN TERMS OF COOPERATIVE AUTONOMY. ADVOCACY STRATEGIES OF THE HANGYA COOPERATIVE IN CZECHOSLOVAKIA (1919–1923)

The study deals with a barely examined aspect of the history of the Hungarian cooperative movement, with the interests of the Hangya cooperative centre in Czechoslovakia, but most of all with the fate of the blocked or illegally confiscated Slovakian property and the Trnava office of Hangya. The subject of examination was the issue of the integration of cooperatives during the period between 1919 and 1923. After the First World War, nation-based cooperative systems were established in the successor states. This nation-building strategy came face to face with the cooperative architecture of the dual monarchy, in this case, of the tradition of the historical Hungary. The author, leaning on archival sources, analyses the advocacy policy of the management of Hangya against the separative Slovak cooperative ambitions. He devotes special attention to the unsuccessful Slovak–Hungarian cooperative negotiations and the applied tactics. He examines the wide-ranging issue of the Hangya property in Czechoslovakia, one of the main topics of the Czechoslovak–Hungarian economic negotiations in the years 1921–1923. The development of the nation- and ethnicity-based cooperative systems induced serious political and economic conflicts. The nationalistic cooperative policy conflicted the basic principles of the cooperative ideology in several points.